

Overschilderd: van Gregoriusmis naar Bijbeltekst

Overschilderd: van Gregoriusmis naar Bijbeltekst

De Reformatie van de Utrechtse Jacobikerk

TRUUS VAN BUEREN en CORINNE VAN DIJK

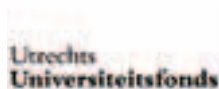
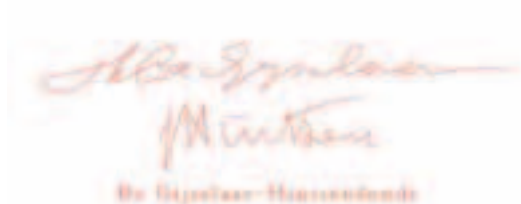
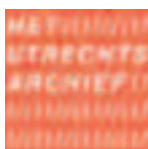

Hilversum

Verloren

2017

Dit onderzoeksproject en de publicatie van het boek kon plaatsvinden dankzij de materiële en financiële steun van Bibliotheek Rotterdam, Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm, Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting, Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht, Het Utrechts Archief te Utrecht, J.E. Jurriaanse Stichting, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Museum Catharijneconvent te Utrecht, RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis te Den Haag, Rijksmuseum te Amsterdam, Stichting De Gijsselaar-Hintzenfonds, Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Stichting Het Nuyensfonds, Stichting Professor van Winter Fonds, Stichting Sormani Fonds, Stichting Tot Gedachtenis, Universiteitsbibliotheek Universiteit Utrecht en het Utrechts Universiteitsfonds.

Universiteit Utrecht

Illustraties op het omslag: voorzijde, tekstbord met Hebreeën 12:14-24 in de Jacobikerk te Utrecht (p. 14), Gregoriusmis onder het tekstbord met Hebreeën 12:14-24 in de Jacobikerk te Utrecht (p. 18), portret van Hubert Duijshuis, Jan Lamsvelt, 1671 (p. 40) en tekening van de zuidbeuk van de Jacobikerk, Pieter Saenredam, vervaardigd op 8 augustus 1636 (p. 202); achterzijde Gregoriusmis, naar de Meester van Flémalle, ca. 1475-1500(?) (p. 80).

ISBN 978-90-8704-678-1

©2017 Truus van Bueren en Corinne van Dijk & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Woord vooraf

Dit boek is het resultaat van een volledig uit de hand gelopen onderzoek. We wilden een eenvoudig artikel schrijven over een schilderij met een *Gregoriusmis* dat werd overschilderd en werd vermaakt tot een tekstbord met een Bijbeltekst. Het hangt in de Jacobikerk te Utrecht. Hoe het kwam dat het schilderij werd overschilderd en werd vermaakt tot een tekstbord, konden we wel raden. Als je geen behoefte meer had aan religieuze schilderijen kon je ze opstoken in het fornuis, maar je kon ze bijvoorbeeld ook gebruiken voor wat je toch nodig had, als panelen voor tekstborden.¹ Er zijn nóg twee schilderijen uit de Utrechtse Jacobikerk op die manier bewaard gebleven. Nadat we echter hadden geconstateerd dat we met een bijzondere *Gregoriusmis* te maken hadden, rees de vraag naar het waarom ervan. Waarom had men juist déze op belangrijke punten van andere *Gregoriusmissen* afwijkende voorstelling laten vervaardigen? Daarna was het hek van de dam en bleven de vragen en vondsten komen. Wanneer was het schilderij in een tekstbord veranderd en waarom werd juist voor deze tekst gekozen, waren onze volgende vragen. En zo kwamen we bij de bekende Hubert Duifhuis (circa 1515-1581) die aanvankelijk als katholiek priester de parochie van Sint-Jacob bediende, maar in 1579 officieel overstapte naar de protestantse religie. We verdiepten ons in Duifhuis' opvattingen via zijn bewaard gebleven preken en in de gebeurtenissen die eind zestiende, begin zeventiende eeuw in de stad Utrecht plaatsvonden. Het schilderij en het tekstbord bleken uitgelezen kansen te bieden voor een uitgebreid onderzoek naar hun functioneren in de parochie en latere gemeente van Sint-Jacob, en het leidde ook nog eens tot niet-voorziene resultaten.

Bij historisch onderzoek naar het functioneren van objecten, teksten en rituelen in een klooster, stad, bisdom, graafschap, etc. wordt een combinatie van verschillende typen onderzoek en onderzoeksmethoden ingezet. Met een flink deel daarvan hadden we ervaring: iconografisch onderzoek, archiefonderzoek, assistentie bij technisch onderzoek van schilderijen, en vanzelfsprekend onderzoek van de publicaties over de onderwerpen die voor dit boek

¹ Waarschijnlijk is er in de zestiende eeuw heel wat opgestookt. Zo werden in Vianen houten beelden in stukken gehakt en als brandhout aan de armen gegeven. Armen die daar moeite mee hadden, werden van verdere uitdelingen uitgesloten, Jacob Marcus, *Sententien en indagingen* (1735), p. 139-140. Ook in 1795 werden inrichtingsstukken uit kerken verstoofd. Het Franse motto 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' rijmde namelijk niet met de wapenschilden op rouwborden. Borden die niet door families werden opgehaald, gingen als stookhout naar de armen of het weeshuis, zie Graafhuis, 'Enige aantekeningen over het verwijderen van wapenborden' (1960). Met dank aan Bini Biemans.

van belang zijn, waaronder de Reformatie van de zestiende eeuw. We begaven ons echter ook op voor ons onbekende terreinen, zoals het onderzoek van preken en Bijbelteksten. Deze publicatie was zonder de hulp van anderen dan ook niet tot stand gekomen. Eventuele fouten en omissies zijn vanzelfsprekend voor onze rekening.

We danken in de eerste plaats de collega's die technisch onderzoek verrichtten naar de *Gregoriusmis* in de Jacobikerkerk: Molly Faries die de leiding had bij het eerste infraroodreflectografisch onderzoek en waaraan ook Carole Houben, Daantje Meuwissen en Ige Verslype (allen kunstgeschiedenis) meewerkten. Dank ook aan het RKD te Den Haag en het Rijksmuseum te Amsterdam voor het ter beschikking stellen van de apparatuur en de tijd en expertise van respectievelijk Margreet Wolters (kunstgeschiedenis) en Ige Verslype (kunstgeschiedenis en restauratie) waardoor het infraroodreflectografisch onderzoek kon worden vervolgd. Frans Verdonk († 2004) en Rik Klein Gotink, fotografen, zijn wij heel dankbaar voor de technische foto's die zij maakten. Tevens danken we Sanne de Vries (literatuurgeschiedenis), Boudewien Westra (kunstgeschiedenis) en Piet Looij (kunstgeschiedenis) voor hun assistentie bij het technisch onderzoek. Heel hartelijke dank ook aan Lex Raat die de foto's maakte van de prekenbundels en de objecten in de Jacobikerkerk. Charlotte Dikken danken we hartelijk voor de tekening van de *Gregoriusmis* in de Jacobikerkerk.

Ook andere onderzoekers uit diverse disciplines hebben ons laten delen in hun expertise. We bedanken hen heel hartelijk. Charles Caspers (theologie en kerkgeschiedenis, vooral voor het katholicisme), Jo Spaans (onder andere religiegeschiedenis, vooral voor het protestantisme) en Louise van Tongerloo (middeleeuwse geschiedenis, in het bijzonder van de stad Utrecht) waren vooral betrokken bij de laatste fase van de voorbereiding. Ze dachten mee over problemen, deden suggesties, behoedden ons voor uitglijders en lazen eerdere versies een of meerdere malen door. Daarnaast danken wij Anne Baljeu (theologie) heel hartelijk voor haar inventarisatie van de avondmaalsteksten in Nederland. Veel dank ook aan Jacolien Wubs (kunstgeschiedenis) voor haar medewerking aan de algemene inventarisatie van teksten op borden, muren en pilaren in protestantse kerken.

Veel dank ook aan Adrie van der Laan van de Bibliotheek Rotterdam en aan de Remonstrantse Kerk Rotterdam die twee handschriften met preken gedurende enige maanden in bruikleen gaven aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht en later aan de bibliotheek van Museum Catharijneconvent te Utrecht. Hartelijke dank ook aan Kees van Schooten, bibliothecaris van Museum Catharijneconvent, en aan Peter den Held van de afdeling Collectiebeheer van hetzelfde museum. Ook danken wij de medewerkers van Het Utrechts Archief en de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht voor hun hulp en gastvrijheid. De voormalige Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN) te Utrecht zijn we dankbaar voor het kunnen raadplegen van hun database voor het onderzoek naar de tekstborden in de Nederlandse kerken.² Wij zijn een aantal leden van het gidsenteam Jacobikerkerk (van Kerken Kijken Utrecht) eveneens dankbaar. Hans Baars en Biem Lap toonden zich tijdens de langdurige onderzoeksfase steeds zeer geïnteresseerd en wezen ons op literatuur.

² Een deel van de taken van de SKKN is overgenomen door de afdeling *Erfgoed in Kerken en Kloosters* van Museum Catharijneconvent te Utrecht die nu ook de database beheert.

Tevens namen zij contact op met collega Jan de Jong, van wie wij vervolgens zijn fotobestand van de Jacobikerkerk mochten gebruiken. Ook hem danken wij hartelijk. Korneel Aschman hielp met het opmeten van de tekstborden in de kerk en met het nader onderzoek van de constructie en belettering van enkele borden. Marlies van Leeuwen stelde ons haar transcriptie ter beschikking van een preek die zich in Het Utrechts Archief bevindt. Hans Baars las de hele tekst door en gaf commentaar, waarvoor onze grote dank. Verder bedanken we de beheerders van de Jacobikerkerk voor hun gastvrijheid.

Marieke de Winkel (kunst- en kostuumgeschiedenis), Jan Piet Filedt Kok, Molly Faries en Daantje Meuwissen (allen kunstgeschiedenis) zijn we dankbaar voor hun medewerking bij het dateren van de *Gregoriusmis*. Hubert Baja, lijstenrestaurator van het Rijksmuseum te Amsterdam, danken we voor zijn hulp bij het dateren van de lijst van het tekstbord. Voor suggesties en meedenken over allerlei inhoudelijke problematiek eveneens hartelijk dank aan Bini Biemans (cultuurgeschiedenis), Jos Biemans (boekwetenschappen en handschriftenkunde), Henri Defoer (kunstgeschiedenis), Koen Goudriaan (middeleeuwse geschiedenis), Sonja Hermann (epigrafie), Lonneke Hoondert (kunstgeschiedenis), Hartwig Kersken (middeleeuwse geschiedenis), Justin Kroesen (kunstgeschiedenis), Jan Kuys (middeleeuwse geschiedenis), Frans Kipp (bouwhistoricus gemeente Utrecht, afdeling Cultureel erfgoed), Madelon van Luijk (middeleeuwse geschiedenis), Annemarie Speetjens (middeleeuwse geschiedenis), Rolf de Weijert (middeleeuwse geschiedenis), Helen Wüstefeld (Romaanse talen en boekwetenschappen) en de leden van het *Overleg Memoria*, met name Sanne Frequin en Jitske Jasperse (allen kunstgeschiedenis). Tot slot danken wij Charlotte Dikken hartelijk voor haar inhoudelijke en organisatorische bijdrage aan het realiseren van dit project.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	5
Verantwoording van enkele steeds terugkerende zaken	13

INLEIDING

1 Hergebruik van een schilderij	29
1.1 Korte voorgeschiedenis	29
1.2 De ontdekking van de Gregoriusmis	33
1.3 Het zichtbaar maken van het schilderij	37
1.4 Verandering in een tekstbord	39
1.5 Vragen over het functioneren van het schilderij en het tekstbord en de gevolgde methodiek	42
1.6 Vooronderstellingen bij het onderzoek	44

DE GREGORIUSMIS

2 Voorstelling, literaire achtergrond en vergelijking	49
2.1 De basis van het christendom van de middeleeuwen	49
2.2 Een 'rijke' Gregoriusmis	52
2.3 Achterliggende verhalen	65
2.4 Een vergelijking	70
2.4.1 Het gebruikte onderzoeksmateriaal	70
2.4.2 Compositie, algemeen	78
2.4.3 De misviering	84
2.4.4 Christus als de Man van Smarten	91
2.4.5 Verwijzingen naar het zielenheil	96
2.5 Conclusie	102
3 Deel van een groot geheel. Consequenties voor het functioneren	105
3.1 Kerken, middelpunt van activiteiten voor God, zijn heiligen en de gelovigen	105
3.2 De gemeenschap van de levenden en de doden	120
3.3 Consequenties voor het onderzoek	123
3.4 Conclusie	129

4 De bedoelingen van de opdrachtgevers	131
4.1 De Gregoriusmis en bedoelingen betreffende de persoonlijke geloofsbeleving	131
4.2 De Gregoriusmis en bedoelingen betreffende de liturgie	132
4.3 De Gregoriusmis en bedoelingen betreffende godsdienstpolitieke kwesties	144
4.3.1 De leer van de transsubstantiatie, een heet hangijzer	144
4.3.2 De Utrechtse dominicanen als mogelijke betrokkenen	147
4.3.3 Een verbeelding van de leer van de transsubstantiatie?	153
4.4 Conclusie	162
5 De feitelijke reacties	165
5.1 Beschouwers en hun reacties	165
5.2 Hubert Duifhuis en zijn opvattingen	168
5.3 De preken van Hubert Duifhuis	175
5.4 De waardering van de Gregoriusmis door Hubert Duifhuis	185
5.5 Conclusie	197

HET TEKSTBORD

6 Het tekstbord met de brief aan de Hebreëen	201
6.1 Veranderingen in de kerk	201
6.2 Vier tekstborden met passages uit brieven van de apostel Paulus	218
6.3 Een vergelijking. De tekstborden in de Jacobikerk: gewoon of bijzonder	223
6.4 Conclusie	230
7 De tekstborden: bedoelingen en feitelijke reacties	233
7.1 De bedoelingen van de tekstborden en preken	233
7.2 Achtergronden. Conflicten in Utrecht (1578-1605)	241
7.3 Eigenmaking. Een schilderij wordt een tekstbord	254
7.4 Reacties op de tekstborden	262
7.5 Conclusie	265

TOT SLOT

8 Samenvatting en nabeschuwing. De mogelijkheden van opdrachtgevers, beschouwers en onderzoekers	269
8.1 Problemen en mogelijkheden voor opdrachtgevers en beschouwers	269
8.2 Historici en hun bedoelingen	270
8.3 Onderzoeksresultaten. Een bijzondere Gregoriusmis	272
8.4 De beoogde en feitelijke functies van de Gregoriusmis	273
8.5 Van Gregoriusmis naar Bijbeltekst	277
8.6 Slot: een herinnering aan een belangrijke periode	279

Bijlagen

Bijlage 1	Materiële gegevens van het tekstbord met Hebreeën 12:14-24	281
Bijlage 2	Overzicht en verantwoording van het technisch onderzoek	281
Bijlage 3	Overzicht van de in de analyse betrokken voorstellingen	286
Bijlage 4	Resultaten van het vergelijkende onderzoek	296
Bijlage 5	De handschriften met preken van Hubert Duifhuis	299
Bijlage 6	Avondmaalsteksten uit de zestiende en zeventiende eeuw in Nederlandse kerken	315

Literatuur en websites		320
-------------------------------	--	-----

Materiële gegevens van de afgebeelde kunstwerken en objecten		332
---	--	-----

Fotoverantwoording		341
---------------------------	--	-----

Tabellen in de hoofdstukken

Tabel 1	Handschriften met preken van Hubert Duifhuis	181
Tabel 2	Tekstborden in de Jacobikerk	211
Tabel 3	Paulus genoemd als auteur van de gebruikte brieven in de Bijbeledities tot 1580	221
Tabel 4	Bewaarde tekstborden uit Utrechtse kerken	229
Tabel 5	Avondmaalsteksten met passages uit 1 Korintiërs, hoofdstuk 11	229
Tabel 6	Passages op de tekstborden die voorkomen in de preken van Duifhuis	238

Verantwoording van enkele steeds terugkerende zaken

- Er hebben gedurende de middeleeuwen tal van reformaties plaatsgevonden en ook de zestiende eeuw heeft verschillende reformaties (in de zin van ‘hervormingen’) gekend. Ter aanduiding van de hervorming in het gebied van het huidige Nederland vanaf circa 1572 schrijven wij het woord Reformatie en Alteratie met een hoofdletter. Voor de overgang naar het protestantisme van bijvoorbeeld steden of kerken gebruiken we de termen ‘reformatie’ en ‘alteratie’ (met kleine letter).
- In deze publicatie rekenen wij de periode van circa 500 tot aan de Reformatie, die in een groot deel van Nederland tussen 1572 en 1580 plaatsvond, tot de middeleeuwen.
- De transcripties sluiten zo dicht mogelijk aan bij de oorspronkelijke tekst, maar afkortingen zijn stilzwijgend aangevuld en hoofdletters zijn, behalve bij eigennamen en titels, niet gehandhaafd, tenzij ze duidelijk onderscheiden zijn van kleine letters. Leestekens zijn overgenomen en de eerste woorden na een punt zijn voorzien van een hoofdletter. Afbrekingstekens (/) zijn vervangen door het teken dat thans gebruikelijk is (-). Invoegingen (in de marge of tussen de regels) zijn stilzwijgend opgenomen.
- Voor alle moderne Bijbelvertalingen in dit boek is gebruik gemaakt van de Nieuwe Bijbelvertaling van 2004.³ Deze vertaling is te vinden op de website debijbel.nl.
- In dit boek komen vergelijkingen en tellingen van memorievoorstellungen voor. Ze zijn gebaseerd op systematisch onderzoek met behulp van de online database *Medieval Memoria Online* (afgekort MeMO) waarin een inventarisatie van deze kunstwerken (met beschrijvingen en literatuurverwijzingen) is opgenomen. Onderzocht gebied: Nederland; periode: tot 1580. NB Deze database wordt nog steeds aangevuld. Daarom wordt bij de tellingen de datum van onderzoek aangegeven.
- Voor de URL's van de in de noten vermelde websites en databases, zie Literatuur en websites.

³ De vertaling is in samenwerking tussen katholieke en protestantse bijbelstichtingen en -genootschappen tot stand gekomen en bevat ook de deuterokanonieke boeken die wij een enkele keer voor ons onderzoek nodig hadden. Voor verdere informatie over deze vertaling zie de website nbv.nl.

AFB. A Tekstbord met Hebreeën 12:14-24 in de Jacobikerk te Utrecht. In 1580 of 1581 werd het schilderij met de Gregoriusmis (AFB. B-C) veranderd in een tekstbord met een passage uit de brief van de apostel Paulus aan de Hebreeën. De voorstelling werd bedekt met een witte verflaag, waaroverheen de tekst werd aangebracht. De lijst is waarschijnlijk de originele lijst van het schilderij, maar de kroonlijst met de iets uitstekende lat is mogelijk bevestigd toen het schilderij tot een tekstbord werd vermaakt.